

Ruïneuze schijnkapel herrijst

Drs. S.Th. Broekhoven

INLEIDING

De ruïneuze schijnkapel achter op het landgoed Sandwijck ondergaat thans een grondige restauratie. Bij het bouwhistorisch onderzoek dat aan de restauratie voorafging zijn nieuwe gegevens over de bouwgeschiedenis aan het licht gekomen. Dit is de aanleiding om opnieuw in *De Biltse Grift* (zie nr. 2, februari 1993) aandacht aan dit historisch waardevolle kleinood te besteden en tevens het fenomeen folly nader toe te lichten.

EEN TOELICHTING OP HET FENOMEEN FOLLY

Herkomst en betekenis van het woord 'folly'
Het woord 'folly' heeft in de loop van de tijden verschillende betekenissen gehad. In het middeleeuwse Frankrijk betekende het zowel 'lustplaats' als 'hut van takken en bladeren' waarin herders in het open veld overnachtten. De Latijnse herkomst was respectievelijk 'foleya' ('aangenaam buitenverblijf' of 'huis van lichte zeden') en 'folia' (gebladerte). Hoewel de Latijnse en Franse schrijfwijzen ('foilliées', 'folie' en 'feuillée') veel overeenkomsten vertonen met ons woord 'folly' (meervoud 'follies') komt de genoemde betekenis niet overeen met de huidige betekenis. Deze is in de negentiende eeuw afgeleid van het Engelse begrip 'foolishness' (dwaasheid), afkomstig van het Latijnse 'follis' dat onder meer ballon of gebrul betekent. Het begrip 'folly' kreeg een spottende lading en werd gebruikt voor gebouwen die als bizar, nutteloos en onzinnig ervaren werden en waar te veel geld aan verspild was. Ook deze betekenis vervaagde echter en was aan het begin van de twintigste eeuw verloren gegaan. Enkele onderzoekers hebben het begrip nieuw leven ingeblazen. De negatieve, spottende lading gaat daarbij verloren. Het woord 'folly' is thans, ook in Nederland, een geuzennaam geworden voor een 'architectonische dwaasheid'. Deze gebouwen zijn niet gebouwd om in te wonen of te werken maar als een louter architectonisch gebaar, architectuur omwille van de architectuur. Er zijn enkele categorieën te onderscheiden, waarvan de tuinfolly en de zelfbouwfolly de twee belangrijkste zijn.

In dit artikel zal ik mij beperken tot de tuinfollies.

Dwaasheden als stoffering van Engelse landschapstuinen; het ontstaan van de architectonische dwaasheden

Follies maken een wezenlijk onderdeel uit van tuinen en parken die zijn aangelegd in Engelse landschapsstijl. Deze stijl ontstond rond 1720 in Engeland. In Nederland komt deze tuinstijl vanaf 1770 tot ontwikkeling en heeft haar bloeiperiode in de eerste helft van de negentiende eeuw. Aan het eind van de negentiende eeuw worden geen tuinen meer in deze stijl aangelegd. Analoot aan deze ontwikkeling zijn in Nederland follies gebouwd vanaf ongeveer 1770 tot het eind van de negentiende eeuw. De meeste follies kwamen aan het begin van de negentiende eeuw tot stand.

Uitgangspunt van de Engelse landschapsstijl is het natuurlijke landschap. De tuin moet een zo natuurlijk mogelijk karakter hebben door het landschap te imiteren. De wandelaar kan in een dergelijke tuin verschillende stemmingen ervaren en voelen. Dit oproepen van wisselende gemoedstoestanden werd niet alleen bereikt door een zorgvuldige compositie van de natuurlijke elementen zoals beplanting, waterpartijen en paden maar evenzeer door de toegevoegde stoffering met follies. Dergelijke follies hebben verschillende functies. Ze werken als blikvanger en accentueren bepaalde delen van de tuinaanleg. Daarnaast roepen ze bepaalde associaties, herinneringen, gevoelens, emoties en stemmingen op. Ze zijn tot vermaak en ontspanning gebouwd. Ze zorgen voor verrassingseffecten en een schilderachtige sfeer. Dit effectbejag en het oproepen van emoties is wat de folly in wezen van het traditionele tuingebouw, zoals een prieel of een koepel, onderscheidt. De traditionele tuingebouwen werden tot het eind van de achttiende eeuw gebouwd en functioneerden als een buitenkamer van het hoofdhuis en werden in dezelfde stijl vormgegeven.

Alle elementen in een Engelse landschapstuin werden op een schijnbaar toevallige wijze gegroepeerd, gericht op een spannende wandeling vol verrassingseffecten,

op schilderachtige taferelen, op exotische en historische verwijzingen, op nostalgie en afwisselende gemoedstoestanden, op onverwachte doorzichten, op associaties, op het vermaak en plezier en als aanleiding tot contemplatie en mijmering. In de compositie uitte zich dat in karakteristieke zoals slingerende paden, niveaoverschillen, verassende doorzichten en onverwachte zichtlijnen die via open ruimten gericht waren op tuinelementen of op opvallende punten buiten het park. De waterpartijen moeten een natuurlijke beek suggereren en in de vijvers worden eilandjes aangebracht. In het algemeen worden vloeiende, natuurlijke lijnen toegepast. Het contrast tussen open ruimte en dichte beplanting wordt geaccentueerd. Status speelde ook een rol. Het huis was vaak wat hoger, goed zichtbaar, aan het begin van een wijd uitlopend, glooiend gazon gelegen. Een zorgvuldig doordachte coulissenopbouw van boomgroepen moest de blik van de wandelaar leiden naar vaste punten zoals een folly.

Verschijningsvorm en betekenis van follies

In de praktijk blijken de parken een plek bij uitstek geweest te zijn waar men zich bij het bouwen van follies weinig van de heersende conventies met betrekking tot stijlen, smaak en vormen aantrok en waar naar harte-lust met de meest uiteenlopende en gewaagde bouwvormen, stijlen en ongewone materialen (combinaties) geëxperimenteerd werd. Zowel in Engeland als in Nederland zijn dan ook in de landschapsparken nieuwe vormen en stijlen ontstaan en tot ontwikkeling gekomen die later hun toepassing vonden in de reguliere architectuur (de neogotiek bijvoorbeeld is voor het eerst toegepast bij tuingebouwen).

Zo werden bij de follybouw stijlen beproefd en ontwikkeld als Zwitsers, neogotisch, neoklassiek, neorenaissance, Egyptisch, Moors, Chinees, Turks, Russisch, rustiek en druïdisch. De stijlen riepen bepaalde sfeerassociaties op. Zo konden de Chinese en de Turkse stijl zowel geassocieerd worden met verre, exotische landen als met luxe. De neogotische stijl kon verbonden zijn met het nationale verleden, met religie of met vergankelijkheid. Het neoklassicisme werd met schoonheid, de klassieke oudheid of met deugd geassocieerd, de rustieke stijl suggereerde eenvoud, landelijkheid en ongekunsteldheid. Een hermitage verwees naar

melancholie, eenvoud of religie. Toch werden al deze associaties niet altijd consequent toegepast en was vooral het verrassingseffect en de schilderachtige sfeer van groot belang.

De toegepaste vormen waren torens, klassieke tempels, tenten, pagodes, rotshuisjes, schijnruïnes, boerderijen, duiventillen, 'kluizenarijen', paviljoens, belvédères, boerenherbergen, schijnkapellen, mausolea, chalets, ijskelders, grotten, hoenderhokken, rotsen en siervulkanen.

Men paste materialen toe als baksteen, natuursteen, kunstcement, sintels, walvisribben, veldkeien, touw, textiel, mondsteen, hout, vulkanische steen, riet, mos, ijzer, been, knepels en boomstammen. Het kwam vaak voor dat men op linnen of op hout bijvoorbeeld een grot of 'kluizenarij' schilderde. Deze trompe-l'oeil werd opgesteld in de tuin en moest een werkelijke grot of 'kluizenarij' suggereren.

Een veel toegepast materiaal was cementrustiek waarvan bruggen, rotsen, grotten en versieringen op bestelling geleverd konden worden. Deze techniek is ook toegepast bij de pergola die zich direct achter het Huis Sandwijck bevindt. De constructie van deze cementrustieke pergola bestaat uit een skelet van ijzeren T-profielen en ijzeren draden op een stenen voet. De wijze waarop dit skelet is aangesmeerd met cement wekt de suggestie dat de pergola is opgebouwd uit houten stammen en takken. Deze suggestie wordt versterkt door de vele knoesten en afgezaagde zijtakken die zijn aangebracht. De pergola is vermoedelijk door H. Copijn ontworpen die rond de eeuwwisseling veel met dit materiaal werkte.

De stoffering en de idylle was in een aantal gevallen pas compleet als een menselijke figuur aan het concept toegevoegd kon worden. Vooral de sierkluizen leenden zich daarvoor. Deze werden in het meest donkere, ondoordringbare en afgelegen gedeelte van het park geplaatst. Tijdens een wandeling van het bezoek verscheen dan plotseling de 'kluizenarij' om de hoek van een slingerend pad.

In de kluis zat een echte kluizenaar in een zorgvuldig gearrangeerde omgeving, waartoe een tafel, een doodskop, een bijbel en soms een doodskist als bedstede en 'memento mori'

behoorden. De gehuurde kluisenaar was gekleed in een pij. In Nederland zijn ongeveer veertig van dergelijke 'kluisenarijen' geweest. Als er geen echte kluisenaar beschikbaar was werd deze door een (eventueel beweegbare) pop vervangen.

Typisch Nederlandse vormen van follies met levende stoffering zijn de boerenwoning, boerenherbergen en daglonershuisjes. In reisgidsen uit het begin van de negentiende eeuw worden deze uitvoerig beschreven. Er is dan bijna geen onderscheid meer te maken tussen de echte boerderij en een boerderij als stoffering.

Architecten

De makers en bouwers van de follies zijn meestal onbekend. Als er al namen aan verbonden kunnen worden zijn het namen van bekende landschapsarchitecten, van wie het werk goed gedocumenteerd is.

Landschapsarchitecten als J.D. Zocher jr., Springer, Van Lunteren, H. Copijn en Roodbaard hebben follies ontworpen.

Daarnaast hebben plaatselijke aannemers en timmerlieden ongetwijfeld een groot aantal follies gebouwd.

Voorbeeldboeken

Onzekere ontwerpers en opdrachtgevers konden inspiratie opdoen in Nederlandse en buitenlandse publicaties in de vorm van voorbeeldboeken. Gijsbert van Laar gaf in 1802 de eerste aflevering uit van een serie die tot 1809 verscheen en daarna enkele herdrukken beleefde. Het is een serie van 190 gravures van tuingebouwen die zowel eigen ontwerpen van Van Laar betreffen, als reeds bestaande gebouwen en voorbeelden die hij uit andere publicaties overnam. Aan de gravures zijn teksten toegevoegd die instructies geven over de beste plaats in de landschapstuin, het te gebruiken materiaal en de constructie. Daarnaast worden suggesties gedaan voor de functie die het betreffende voorbeeld zou kunnen vervullen. Van Laars 'Magazijn van tuin-sieraaden' is bijzonder vaak geraadpleegd. Daarnaast heeft een losbladige publicatie van Barbiers de Oude, die rond 1760-1770 verscheen, grote invloed gehad.

Als men er met deze voorbeelden niet uitkwam bestond altijd nog de mogelijkheid om uit

Rusland, Zwitserland of Noorwegen een bouw pakket van een chalet te importeren.

Modellenboeken en standaardisering

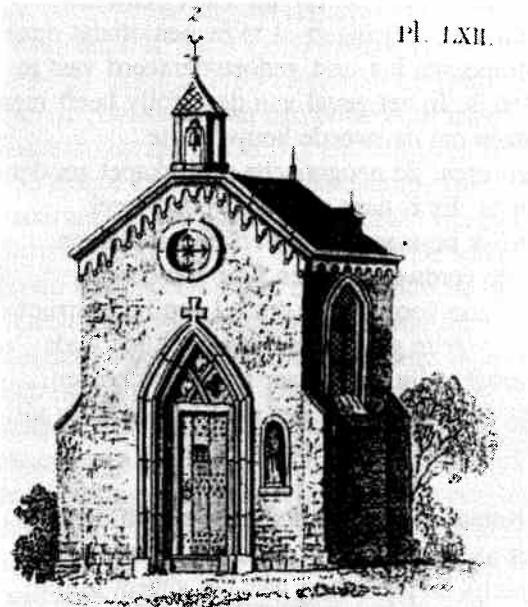
De landschapsstijl en het bouwen van follies werden een mode die aan het eind van de negentiende eeuw steeds meer gekunsteld en aan regels gebonden werd. Met name de gewaarwordingen en gevoelens naar aanleiding van een bepaald object werden beschreven en geklassificeerd. Een gevoel van angst, ontzag en spanning moest ontstaan bij een donderende waterval of bij een gotische ruïne. Het essentiële kenmerk van de landschapsstijl en de follybouw, namelijk de vrijheid in experimenteren en associëren zonder rekening met de bestaande conventies te hoeven houden en het bouwen enkel en alleen voor het plezier, worden door de strengere voorschriften aangetast. Naast de strengere regels is ook het volproppen van een tuin met follies, zoals dat aan het eind van de negentiende eeuw wel voorkwam, een verschijnsel dat duidt op het feit dat het oorspronkelijke begrip en doel verloren gegaan zijn.

DE SCHIJNKAPEL OP LANDGOED SANDWIJCK

Achter in het landschapspark van het landgoed Sandwijck bevindt zich de folly die hier besproken zal worden. Het betreft een tot voor kort in ruïneuze staat verkerende schijnkapel die bij nadere observatie een duiventoren blijkt te zijn. De schijnkapel, die uitgevoerd is in een sobere neogotische stijl, functioneert als blikvanger in de tuinaanleg en grenst aan het weidegebied. Alle middelen zijn aangewend om te verhullen dat deze kapel in werkelijkheid een duiventoren is. Slechts de in- en uitvliegopeningen in de top van de achtergevel (zuidgevel) verraden de werkelijke functie.

De schijnkapel van Sandwijck is nagenoeg exact terug te vinden in het voorbeeldboek van Gijsbert van Laar. De toelichting die Van Laar bij het voorbeeld geeft luidt als volgt: 'Een Kapel, mede op doek geschilderd. Deze behoort in een bosch, op eene open plaats, tegen het plantsoen gezet te worden.' De schijnkapel van Sandwijck is niet op doek geschilderd maar in baksteen opgetrokken. Hoewel de kapel zo duidelijk in het voorbeeldboek van Van Laar terug is te vinden, heeft

bouwhistorisch onderzoek uitgewezen dat de schijnkapel niet in één keer in deze vorm tot stand gekomen is.

De kapel zoals deze door Gijsbert van Laar werd weergegeven in zijn 'Magazijn van tuin-sieraaden'

Bouwgeschiedenis

Het bouwhistorisch onderzoek is uitgevoerd door de heer K. Emmens. Aan de hand van de bouwsporen komt hij tot de conclusie dat de folly in drie fases gebouwd is.

Aanvankelijk heeft de folly uit één bouwlaag bestaan. De dakvorm van dit gebouwtje is onbekend. Het gebouwtje maakte deel uit van de toen aanwezige formele tuinaanleg en functioneerde wellicht als een soort buitenkamer, een theekoepel, van het huis. De toegang bevond zich in de westgevel, de huidige zijgevel. In de zuidgevel bevond zich een venster. Aan de binnenzijde bevond zich in de oostmuur een haard. Het gebouwtje was opgetrokken in baksteen en aan de buitenzijde niet gepleisterd. Hoewel het moeilijk is deze bouwfase te dateren, is het mogelijk dat dit tuingebouw rond 1770 gebouwd is. In 1770 werd namelijk de bestaande boerderij met herenkamer vervangen door een nieuw landhuis. Het is aannemelijk dat het tuingebouw in dezelfde periode gebouwd is. Bovendien sluit het bouwen van een tuinhuis aan bij de heersende mode in de tweede helft van de achttiende eeuw waar bij landhuizen, bijvoorbeeld aan de Vecht, dergelijke

tuingebouwen verschenen.

De tweede bouwfase is waarschijnlijk rond 1834 uitgevoerd toen de tuinaanleg van het park, waarin vanaf ongeveer 1800 reeds landschappelijke elementen aanwezig waren, door landschapsarchitect H. Van Lunteren gewijzigd werd in de moderne Engelse landschapsstijl. Op dat moment is het bestaande tuingebouw gewijzigd in de neogotische schijnkapel zoals die bij Van Laar terug te vinden is. Hiertoe werd een verdieping aan het bestaande tuingebouw toegevoegd en werd de voorgevel in neogotische stijl uitgevoerd. De invliegopeningen werden in de top van de achtergevel aangebracht en de ingang werd verplaatst van de zijgevel naar de huidige voorgevel.

De schijnkapel was ongeveer vijf meter hoog en werd afgesloten met een zadeldak. Op de nok stond een houten klokketoren waarin een houten klok gehangen heeft. In de top van de voorgevel, aan de zijde van het park, bevonden zich uitgemetselde vlechtingen en een rond glas-in-loodschijnvenster. Ook het spitsboogbovenlicht van de deur was een schijnbovenlicht met een houten tracering. Aan weerszijden van deze deur bevindt zich een gepleisterde rondboognis waarin vermoedelijk nooit beelden gestaan hebben. Op de hoeken bevinden zich steunberen met afgeschuinde hardstenen afdekstenen. De achtergevel is minder rijk gedetailleerd dan de voorgevel. De bakstenen gevels waren alle gepleisterd. Op het pleisterwerk van de zuidgevel was een witte kleur aangebracht. De andere drie gevels waren voorzien van een dodekoprode kleur waarop aan de noord- en westgevel schijnvoegen in wit waren aangebracht. De schijnvoegen gaven een staand metselverband weer. Het interieur, waarin enkele rondboognissen zijn aangebracht, was eveneens gepleisterd en okergeel geschilderd.

Na de voltooiing van de schijnkapel maakt J.B. Christemeyer er in zijn wandelgids uit 1836 een opmerking over: "(...) eene treffelijke uitwerking doet hier het geboomte ter linkerzijde, welks groen aardig gebroken wordt door een, in den stijl eener Gothische kapel, net gebouwd duivenhuis en den witten gevel van eene boerenwoning in het verschiet." (p. 12, 13).

Bij de derde bouwfase, in de tweede helft van de negentiende eeuw, heeft men het venster in de zuidgevel in een deur met een rondboogbovenlicht gewijzigd en is tegen deze gevel een veranda geplaatst.

Restauratie

De folly verkeerde al jaren in ruïneuze staat. Er moest iets gebeuren, maar wat. De eigenaar, de Stichting Het Utrechts Landschap, en de architect, de heer ir. C.M. Beenen, hebben verschillende mogelijkheden in overweging genomen. Zo is de mogelijkheid besproken om de ruïne verder te laten vervallen tot er niets meer van over zou zijn. Deze optie is verworpen omdat het gebouwtje hiervoor te bijzonder is. Een tweede mogelijkheid was om de huidige staat van het gebouw te consolideren zodat verder verval voorkomen kon worden. Consolideren dus van de huidige ruïneuze kapel door deze wind- en waterdicht te maken of door bijvoorbeeld een tentconstructie over de ruïne te maken. Deze laatste mogelijkheid werd als te storend ervaren. Een derde mogelijkheid is om de folly te slopen en opnieuw weer op te bouwen. Deze optie werd als te kostbaar van de hand gewezen. Een laatste mogelijkheid is om de folly te restaureren. De vraag is echter hoe. Welke bouwfase neem je daarbij als uitgangspunt.

De folly zoals deze er in de jaren zestig uitzag

Na veel wikken en wegen heeft men het monument belangrijk genoeg geacht om het in ieder geval te restaureren. Vaak wordt bij restaureren besloten om de laatst bekende toestand als uitgangspunt te nemen omdat deze vorm meestal het best gedocumenteerd vast te stellen is. In het geval van deze folly heeft men gekozen om de tweede bouwfase te restaureren, de neogotische schijnkapel zonder veranda. Er is naar gestreefd om zoveel mogelijk bestaand muurwerk te handhaven. Van de verdwenen delen was voldoende informatie voorhanden om tot een reconstructie ervan over te gaan. Het nieuwe en het oude muurwerk zijn van elkaar te onderscheiden, zodat duidelijk is dat een deel van de folly uit de twintigste eeuw dateert.

De restauratie is nu bijna voltooid en de folly is uit haar as herrezen. Hoewel het aanvankelijk de bedoeling was het geheel te pleisteren is het als gevolg van technische moeilijkheden nog niet duidelijk of de kleurrijke uitmontering zal terugkeren.

Literatuur

- BRÖEKHOVEN, S. en BAREND, S., *De Bilt; Geschiedenis en Architectuur*. Zeist, 1995. In de reeks 'Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht' uitgegeven door de Stichting Publicaties Oud-Utrecht.
- CHRISTEMEYER, J.B., *Landelijk Schoon, in het Sticht van Utrecht, en in deszelfs omstreken*. Utrecht, 1836.
- EMMENS, K., *Het tuinsteraad van Sandwijck, Onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de zogenaamde folly op het landgoed Sandwijck*. De Bilt, 1994.
- LAAR, G. VAN, *Magazijn van tuinsieraaden of verzameling van modellen van aanleg en sieraad, voor groote en kleine lusthoven, voornamelijk van dezulke die, met weinig kosten, te maaken zijn*. Amsterdam, 1802.
- MEHRTENS, ULBE, 'Verbeeldingsdrang van nieuwe Engelse elite profileert zich in onbegrepen architectuur'. In: *Kunstschrift, Openbaar Kunstbezit 1988-4*.
- MEULENKAMP, WIM, *Follies en tuinsieraden, 'Stichtse Monumentenreeks' deel 3*, Utrecht, 1994.
- MEULENKAMP, WIM, *Follies. Bizarre bouwwerken in Nederland en België. Idylle*. Amsterdam/ Antwerpen, 1995.
- MEULENKAMP, WIM, 'Kluisenaars, boeren en dagloners: levende en quasi-levende stoffering in de landschapstuin', In: *Het Schilderachtige; Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunst, theorie en architectuur; 1650 - 1900*. Amsterdam, 1994.
- VEENLAND-HEINEMAN, K.M. VAN, red. *Tuin en Park, Historische Buitenplaatsen in de provincie Utrecht*. Utrecht, 1992.
- Notulen van de openbare vergadering van de Gemeentelijke Monumentencommissie De Bilt d.d. 4 mei 1994 en 1 juni 1994.